

Kamila Remišová Věšínová
Genderová analýza v interpretaci neolitických sociokulturních jevů
Praha 2010

(184 stran textu včetně více než 50 obrázků v textu, obsáhlého soupisu použité literatury a řady přehledných grafických tabulek)

Posudek disertační práce

Téma předložené disertace i jeho písemná realizace jsou v naší archeologii vcelku výjimečné. Vlastně nejde a archeologickou či prehistorickou disertaci v běžném smyslu slova, dílo spíše spadá do oblasti široce pojímaných interdisciplinárních studií, čerpajících zejména po metodické stránce ze sociologie, etnologie, historie, religionistiky atd. Apriori lze předpokládat, že právě tento postup má naději na rozvoj racionálního poznání jak v mateřské, tak zpětně v oněch „spolupracujících“ či „pomocných“ disciplínách. Textu disertace Kamily Remišové Věšínové není po stránce vyjadřovací, sdělovací a jazykové co vytknout, registrovat je ovšem nutno poněkud uvolněný, místy až esejistický styl, pracující s jinotaji, někdy i s beletristickými údaji a citáty, a prezentující mnohé definice pojmů přístupnou, „odlehčenou“, mnohdy i lehce úsměvnou formou. Doktorandka tak podle mého názoru splývá se soudobým badatelským proudem, běžným v řadě humanitních nauk (zatím téměř mimo archeologii), který je příznačný pro postmoderní, resp. postprocesuální éru.

Stavba hodnocené disertace nepostrádá logiku: kromě Úvodu a Závěru je rozčleněna do 4 kapitol, z nichž první dvě jsou více méně dobře propracovaným teoretickým úvodem do vlastní genderové analýzy neolitických rituálních i profánních areálů a jejich dílčích jednotek.

Hned v Úvodu uvádí autorka důvody, které ji vedly k genderové analýze archeologických artefaktů a nálezových skutečností: byla to snaha vrátit našim předkům „tvář“, „--- zjistit, kdo a za jakých sociálních konstelací tyto artefakty vytvářel, co bylo příčinou jejich vzniku a jaký byl jejich účel.“ (str. 3). Charakterizuje poté gender jako „--- sociální konstrukt, který vyjadřuje, že vlastnosti a chování spojované s obrazem muže a ženy jsou formovány kulturou a společností.“ (str. 4). Teorii a metodologii genderu, jeho vzniku a rozvoji (pominout v této souvislosti nelze roli feministického hnutí, pojmům „feministická archeologie“ či „angažovanější archeologie“ bych se však vyhýbal), příkladům genderových analýz z různých končin Země, materialitě genderu, zájmovým okruhům genderové archeologie atd., včetně exkurzu o příběhu jednoho šídla je pak věnována druhá kapitola.

Zmíněná kapitola je zpracována na podkladě velkého množství světové, vesměs cizojazyčné literatury (nejen) genderu a autorka za to zasluhuje plné ocenění. Domnívám se, že v naší republice již není jiný archeolog, který by tuto literaturu a internetové prameny v takové šíři zvládal. O to víc mne překvapuje, že disertantka do tohoto obsáhlého kompendia nezahrnula alespoň to málo, co lze v české literatuře pod hlavičku genderové archeologie zařadit. Mohl tu být uveden Z. Smetánka a jeho stať „Archeologie dětství“ (Historický obzor IV, 1993, 78-82), J. Turek, „Being a Beaker child. The position of children in late Eneolithic society“, in: In memoriam Jan Rulf, PA – Supplementum 13, 422-436; týž, „Cherche la femme!“, in: „Archeologie nenalézaného“ (ed. E. Neustupný), Plzeň-Praha 2002, 217-240, či P. Květina „Mocní muži a sociální identita jednotlivců – prostorová analýza pohřebiště LnK ve Vedrovicích, AR LVI, 2004, 383-392. Na ÚAM FF MU v Brně obhájila v roce 2005 Eva Čermáková diplomovou práci na téma „Postavení ženy, muže a dítěte ve společnosti tvůrců lengyelské kultury“, jejíž rozpracovaná verze byla otištěna pod stejným názvem ve sborníku „Studium sociálních a duchovních struktur pravěku“ (eds. E. Kazdová a V. Podborský), Brno 2007, 207-255; srov. též stať téže autorky „Problémy dětství v neolitu střední Evropy“,

Pravěk NŘ 12, 2002, 7-45, nebo heslo „Gender“ ve Velkém sociologickém slovníku M. Petruska, Praha 1996. V potaz mohly být vzaty rovněž některé slovenské práce (např. sborník „Žena z pohledu etnologie“, ed. J. Komorovský, Bratislava 1998 aj.), které jistě zmíní ve svém posudku docent Juraj Pavúk.

V rozsáhlé třetí kapitole (str. 34-99) se autorka věnovala archeologii kultu, rituálu a náboženství, což je téma zpracovávané v naší archeologii poměrně zřídka a spíše až po pádu komunistického režimu. Kamila Remišová Věšínová má pravdu v tom, že „*Studium pravěkého náboženství je ambiciózním projektem s nejednoznačným výsledkem*“ (str. 34), zejména pokud se odvíjí od materiální kultury. Přesto se podle mého mínění archeologie o studium náboženství musí snažit, neboť religiozita je stejně významnou (ne-li významnější) součástí lidského života jako je oblast materiální. Archeolog má dnes k dispozici artefakty a nálezové situace s poměrně slušnou vypovídací schopností, které v kontextu s teorií archeoreligionistiky mohou významně přispět k rekonstrukci nejen kultovních rituálů, nýbrž i k vědecké (teoretické) podstatě náboženství. Archeologové se tedy dnes již – pokud jde o studium náboženství – nemají na co vymlouvat. Disertantka věnovala studiu náboženství v archaických civilizacích oprávněně zvláštní pozornost. Zdá se mi dokonce, že také správně neztotožňuje vlastní náboženství s duchovním životem člověka obecně, jak tomu obvykle bývá; duchovní život totiž obsahuje více položek než je pouhé náboženství, i když je pravda, že směrem do hlubin pravěku význam náboženství (náboženskosti) vzrůstá.

Autorka přichází s řadou definicí náboženství a jak už to u ní bývá, jde opět většinou o zahraniční, světové badatele; čeští religionisté (z nejvýznamnějších např. Jan Heller aj.) „vyšli zkrátka“. Oprávněně si však klade otázku „*Co je to náboženství?*“ *archeologicky*. (str. 34-35) a odpovídá na ni tak, že v archeologii „*--- nacházíme v lepším případě pouze jeho odraz, stopy artefaktů užívaných při rituálních aktivitách, případně místa, kde k rituálům docházelo.*“ (str. 35). K identifikaci rituálních artefaktů a míst v terénu je skeptická; nevěří např. v sakrální význam depotů, necituje zastánce votivního významu např. bronzových ireversibilních depotů (z českých badatelů např. M. Salaš aj.).

Disertantka má pravdu v tom, že pro empatii do života pravěkých lidí je důležité pochopit vztah sakrálního a profánního, a za pravděpodobnou uznává koexistenci sakrálního a profánního prostoru v pravěku. Rozebírá pět interaktivních zón prostorového kontextu náboženského kultu autorů P. F. Biehla, F. Bertemesse a H. Mellera a toto pojetí přehledně prezentuje na grafické tabulce (Tab. 1 na str. 37). Uvažuje pak o archeologové identifikaci pravěkých rituálních míst a artefaktů v interiérech i exteriérech, přičemž favorizuje ony interiérové (lidské i zoomorfní sošky, různé miniatury, tzv. kultovní nádoby, neidentifikovatelné předměty aj.). Autorka má zajisté pravdu v tom, že odhalení kultovní povahy běžných artefaktů je závislé na prokázaném archeologickém kontextu. Ne tak jednoznačně však bych posuzoval nálezové situace fragmentarizovaných figurek v odpadních jámách či příkopech v protikladu k celistvým soškám z původních (kultovních) nálezových kontextů (str. 39); na příkladu těšeticko-kyjovického rondelového příkopu, v němž se našlo kolem 300 kusů většinou sice fragmentárních plastik, ale některé slepitelné, jsem se kdysi pokusil naznačit, že figurky sem mohly být přinášeny a rituálně rozbíjeny jako zástupné oběti/obětiny; jiný výklad pro takovou kumulaci sošek nemám. Ve vnitřním areálu dotyčného rondelu se navíc našlo několik kulturních jam, jejichž obsah (část „velké“ lidské figury, lidská lebka, výjimečně malovaná keramika) výklad rondelů jako sociokultovní architektury podporuje (k poznámce disertantky na str. 72).

Souhlasím s pochybnostmi disertantky o jediném obecně platném systému neolitického náboženství i s jejím příklonem k mínění některých světových badatelů o primárním vlivu náboženství na utváření neolitické společnosti. Přijímám i její odmítavý postoj k neolitické „Matce Bohyni“, jejíž notorieta může být na překážku správnému výkladu ženských sošek a také důvodem k setrvávání na teorii prvotního matriarchátu, jež autorka označuje za „nejhorší

formu genderové slepoty“ (str. 41-42). Jednoznačně bych podpořil její výklad pojmů „matriarchát“, „matrilinearita“ či „matrilokace“, jejichž ztotožňování sám po léta odsuzuji, i rezolutní přesvědčení o tom, že ani antropomorfní plastika ani situace na neolitických pohřebištích a výbava neolitických hrobů existenci matriarchátu neprokazují.

V rozsáhlé subkapitole o místě antropomorfní plastiky v neolitickém duchovním světě kritizuje autorka nejprve časté mínění o čistě ženských paleolitických a neolitických soškách, poukazuje také na mužské a oboupohlavní figurky a na předsudky spojené s interpretací ženských sošek počínaje paleolitem. Pro svoji další analýzu a konečný závěr poté předkládá soubor pramenů (týkajících se nejen sošek lidí a zvířat, nýbrž i dalších potenciálních sakrálních artefaktů) z Předního východu, Řecka a Středomoří, jihovýchodní Evropy a střední Evropy (především figurální plastiky komplexu LnK s důrazem na Čechy). Vlastní autorčina interpretace neolitické plastiky je založena na rozboru primárních (nálezy v původním uložení ve svatyních atd. s nulovou fragmentarizací), sekundárních (nálezy v sídlištních jámách, příkopech, na podlahách místností, svatyní apod.; jde o sekundární umístění památek, resp. o doklad snahy o jejich odstranění; v našem prostředí nejčastější kontext – pro interpretaci nevhodný) a terciárních (redepoziční transformace – pro vědeckou analýzu nepoužitelné) nálezových kontextů. V další pasáži badatelka snesla řadu věrohodných dokladů k existenci také mužské, oboupohlavní, párové atd. neolitické lidské plastiky. Kriticky se vyjadřuje k interpretaci adoračního gesta moravských figur mašůveckého typu, které má spíše za označení společenského či genderového statusu a neprávem mi přisuzuje přesvědčení, že figury představují nějaké božstvo (str. 77); já jsem naopak vždycky dovozoval (naposledy v monografii „Náboženství pravěkých Evropanů“, Brno 2006, 132 ad.; 149), že neolitická ženská plastika nepředstavuje bohyně, nýbrž pozemšťanky, buď pouhý abstrakt ženského těla coby symbolu plodnosti a úrody (střelický typ), nebo ženy, snad „kněžky“, při náboženském obřadu (mašůvecký typ); také nepočtené a nekvalitní figurky štěpánovického typu s možným žehnajícím gestem paží jsem odmítl považovat za zpodobení bohyně (ibidem 149). Jasně jsem se také v tomto ohledu distancoval od názorů M. Gimbutasové (ibidem 147). O mužském elementu v neolitickém náboženství sdílím s autorkou stejné mínění; sám jsem se kdysi v některých souborech moravské lengyelské plastiky pokusil stanovit poměr ženských a mužských figurek čísla 7,75:1 nebo 17:8, když ve skutečnosti je tento poměr daleko příznivější ve prospěch ženských terakot („Těšetice-Kyjovice 2. Figurální plastika lidu s moravskou malovanou keramikou“, Brno 1985, 96-97).

Vzdor několika výhradám k názorům disertantky v podstatě souhlasím s pěti body jejich závěrů o funkci figurální plastiky v systému společenského života neoliticů, i s tím, že tyto závěry jsou vcelku univerzální (str. 97). S výjimkou genderového přístupu jsem o funkci lidské plastiky uvažoval téměř shodně: znovu zdůrazňuji, že jsem neolitické lidské figury nikdy neoznačil za zpodobení božstva, i když mám důvody předpokládat, že v neolitu se již určité představy jakýchsi univerzálních ženských i mužských božstev formovaly.

Konkrétních forem nabývá čtvrtá kapitola „Archeologie pohřbívání“ (str. 100-145). Pohřební ritus, poplatný z velké části náboženským zvyklostem určité populace, výrazně doplňuje informace o pohřbených jedincích či skupinách – paradoxně ve zpětném odrazu jejich pozemského života; Kamila Remišová Věšínová správně podotýká, že hroby a v nich obsažená data je nutno studovat v rituálně-sociálním kontextu (str. 100). Tento postup pak teoreticky analyzuje a doplňuje konkrétními příklady. Pestrost pohřebních rituálů, vyplývající z věrských systémů, neodráží přímočaře „pravěkou realitu“, spíše „pravěké myšlení“. Hrobové kontexty vyžadují – na rozdíl od primárních sídlištních kontextů – určitou selektivitu a jsou značně subjektivním ukazatelem. Rádná interpretace hrobových celků vyžaduje podle autorky kombinaci antropologické analýzy s kontextuální analýzou celého spektra hrobových dat s přihlédnutím k genderovým a sociálním rolím.

Uvedené požadavky pak autorka konfrontuje s pohřbíváním lidí v neolitu Evropy, přičemž odmítá obecný pojem „pravěký lid“ a požaduje alespoň částečnou jeho diferenciaci podle pohlaví a věkové skupiny a rovněž pokus o genderovou analýzu hrobových dat se všemi nákležitostmi (str. 136). Opírajíc se o vývoj funerální reality v neolitu a eneolitu, jak jej v kontextu sídelních struktur nastínil J. Chapman, vychází z předpokladu staro- a středoneolitických pohřbů vázaných na sídliště a z předpokladu zásadního zlomu v raném chalkolitu, kdy vznikají první samostatné hřbitovy, zřetelně oddělené od sídlišť (str. 104); toto tvrzení vychází ze situace na mladoneolitických nekropolích v Maďarsku a nemůže mít obecnou platnost. Již ve starším středoevropském neolitu existují souvislá pohřebiště, s mateřskou osadou související či nesouvisející; situace se potom v dalším vývoji mění a je různá v jednotlivých kulturních systémech, jak co se týká pohřebního ritu v užším smyslu slova (inhumace, kremace, biritualita), tak pokud jde o existenci či neexistenci souvislých pohřebišť (východní a západní část lengyelského komplexu). Samozřejmě je třeba při tom sledovat a zkoumat pozadí vzniku „anomálních“ pohřbů (v sídlištních jámách, příkopech, v chatách – srov. též základové oběti, shluky lebek atd.) v rituálních a sociálních kontextech, včetně genderových, jak to nově nastoluje disertantka.

V další pasáži se autorka disertace zaměřila na analýzu hrobových dat z území Čech, v jejímž rámci shromáždila patrně všechna známá a dostupná data, která sestavila do přehledných tabulí. Pokus vyvodit z těchto podkladů typy mužské, ženské či dětské hrobové výbavy a sociální status pohřbených ve smyslu vertikální (na základě ekonomických vztahů a majetku) či horizontální (na základě příslušnosti k určité sociální skupině a/nebo genderu) stratifikace, považují za úspěšný. Disertantka však přiznává, že ve výbavě staro- a středoneolitických pohřebišť se genderově specifické milodary prakticky nevyskytují a že bohaté hroby coby doklad genderové a sociální diferenciaci v pravěku jsou z různých důvodů sporným ukazatelem; hrobová výbava tedy nemusí vůbec odrážet „pravěkou realitu“ (str. 130-131). Ve smyslu společenských vztahů proto zkoumání funerality mnoho nepřináší. Čtivá je pasáž o promítání dětského světa do hrobové problematiky. Na pozadí řady etnologických analogií vynikají příklady dětských pohřbů v našem prostředí, zejména ty, které byly uloženy přímo v sídlištních kontextech. U zmínky o dětských pohřbech na pohřebišti LnK ve Vedrovicích, kdy autorka odmítá výklad těchto hrobů jako základových obětí (z článku V. Ondruše z roku 1972), jsem si uvědomil, že v celé disertaci není použita komplexní monografie obou vedrovických pohřebišť z roku 2002, v níž by autorka disertace mohla získat řadu hodnověrných podkladů k genderové analýze nejen dětských pohřbů, nýbrž i celých rodinných/rodových jednotek. V této souvislosti postrádám také alespoň zmínku o výše již zmíněné stati Evy Čermákové o problémech dětství v neolitu z roku 2002.“

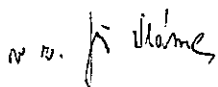
Poslední závažná kapitola o archeologii sídelních areálů, domácnosti a produkce (str. 146-163) je nesena přesvědčením disertantky, že „*změna pojetí studia o pravěkých sídelních strukturách, s důrazem na studium domácností*“, která se odehrává v archeologii posledních desetiletích, „*může vést k mnoha novým poznatkům o sociální, ekonomické a genderové struktuře pravěkých společností.*“ (str. 146). Studium sídelních struktur není ani u nás ničím zcela novým, disertantka však příslušným badatelům vytýká, že – zčásti z nedostatku vhodných pramenů, zčásti z pohodlnosti – „*vytvořili prehistorii bezpohlavního lidu bez tváře a identity.*“ (str. 147). Genderový přístup by podle jejího přesvědčení mnohé napravil, což prokazuje opět několika etnologickými analogiemi, na nichž ukazuje možnosti vymezení prostoru ženské a mužské sféry v domácnostech. Sleduje poté vývoj sídelních struktur v Řecku a Středomoří, na Balkáně a v Karpatské kotlině se všemi jeho generálními proměnami (zlom ve vývoji sídelních struktur v mladém a pozdním neolitu v jihovýchodní Evropě, na Ukrajině a rovněž na sídlištních lengyelské kultury na Moravě a na Slovensku) a lokálními zvláštnostmi. Zde bych přivítal konkretizaci těchto proměn na našich sídlištních s malovanou keramikou: o těchto proměnách totiž nejsem informován; kromě toho alespoň

částečně prozkoumaných sídliť je tak málo, že poznatky z nich nejsou zobecnitelné. Skutečnosti zjištěné na tellových sídlištích nejsou pro středoevropské poměry příliš významné, i když příklady potravinové produkce, stravování, úpravy vnitřních prostor domů, „díleňské“, zejména keramické produkce atd. mohou být pro rekonstrukci života středoevropských neoliticů, zejména z hlediska genderového studia, inspirující. Lze jen litovat, že z našeho prostředí je sídlišť a obydlí se zachovalým inventářem pramálo... „-- mikroarcheologie domu a domácnosti“ tedy sice nabízí „nepřeberné množství možností archeologického, přírodovědeckého, historického, etnologického i sociologického studia“ (str. 162), ale bez dostatečné pramenné základny zůstává toto studium pohřichu pouze na teoretické úrovni; ale díky i za ni!

Součástí hodnocené disertace je velmi obsáhlý (str. 172-184) soupis použité odborné literatury i elektronických zdrojů, v němž převažují práce evropských i zámořských badatelů, většinou novějšího data. Potenciál domácích autorů se v této souvislosti jeví jako méně důležitý, či přímo podřadný. Za nedostatek považuji, že disertantka nepoužila řadu novějších moravských spisů, na něž jsem výše na příhodných místech poukázal. Chci věřit, že to nebyl úmysl, spíše „únik“ v záplavě zahraniční literatury. Badatelka se tak ochudila o řadu pramenných podkladů (pohřebiště s LnK ve Vedrovicích, pohřby lidu s vypíchanou keramikou s polospálenými těly z Těšetic-Kyjovic aj.), na nichž mohla dobře dokumentovat metodu své genderové analýzy, i o možnost zaujetí kritického postoje k některým teoretickým vývodům jejich autorů (např. E. Kazdová, E. Čermáková, V. Podborský, J. Kovárník). – V této souvislosti cítím povinnost zdůraznit, že moje připomínky či drobné výhrady k závěrům Kamily Remišové Věšínové nemají nikterak snižovat vědeckou úroveň a hodnotu její disertace, jejíž pozitivní hodnoty vysoce převažují nad drobnými nedostatky.

Závěrem konstatuji, že předložená disertace Mgr. Kamily Remišové Věšínové „Genderová analýza v interpretaci neolitických sociokultovních jevů“ (Praha 2010) je významným přínosem nejen české, nýbrž nejméně celoevropské archeologii, přináší a osvětluje novátorskou genderovou metodiku analýzy archeologických pramenů a připravuje tak půdu novému směru v prehistorickém bádání. Práci doporučuji, po doplnění některých literárních údajů, k urychlenému otištění. Disertace plně odpovídá požadavkům kladeným na tento druh disertací ve smyslu zákona 111/1998 Sb., o vysokých školách, § 47, doktorský studijní program, a proto ji doporučuji k obhajobě a Mgr. Kamile Remišové Věšínové udělení hodnosti Ph.D.

Brno 24. října 2010

Prof. PhDr. Vladimír Podborský, DrSc.
Ústav archeologie a muzeologie FF MU Brno

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta (2)
Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou
110 00 Praha 1, Celetná 20